

Marlena Wyskok

Instrumentalizacja piłki nożnej w państwie totalitarnym na przykładzie Trzeciej Rzeszy

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna 15/3, 11-23

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marlena WYSKOK*

Instrumentalizacja piłki nożnej w państwie totalitarnym na przykładzie Trzeciej Rzeszy

Streszczenie

Wzrost znaczenia sportu na początku XX wieku spowodował, że naziści – tworząc Trzecią Rzeszę – szczególną uwagę zwrócili na tę dziedzinę aktywności człowieka. Piłka nożna, jako jedna z najpopularniejszych dyscyplin sportowych, stała się ważnym instrumentem w budowaniu totalitarnego państwa. Przejęcie zwierzchnictwa nad piłką nożną umożliwiło władzom Trzeciej Rzeszy przede wszystkim kontrolę znacznej części społeczeństwa. Piłka nożna stała się też ważnym i wielofunkcyjnym narzędziem propagandy. Służyła nazistom do budowania pożądanych relacji z innymi państwami i pokojowego wizerunku swojego państwa, a przede wszystkim do demonstrowania rzekomej wyższości narodu niemieckiego nad innymi. Ponadto piłkarskie rozgrywki były doskonałym sposobem rozpowszechniania i wzbudzania w narodzie niemieckim poczucia tożsamości z symboliką nazistowską. Piłka nożna była także narzędziem realizacji specyficznie pojmowanych celów wychowawczych Trzeciej Rzeszy.

Słowa kluczowe: piłka nożna, Trzecia Rzesza, propaganda, instrumentalizacja.

Na początku XX wieku nastąpił zdecydowany wzrost popularności sportu, który w efekcie stał się istotnym komponentem kultury masowej. Zwiększające się pole współzawodnictwa, wzrost liczby różnych instytucji, stowarzyszeń i sportowych organizacji ponadnarodowych, odgrywających jednocześnie istotną rolę w polityce i gospodarce światowej, a przy tym umasowienie medialne i szerokie zainteresowanie ludzkości sportem zadecydowały o jego globalnym wymiarze¹. Konsekwencją tego zjawiska było zwrócenie szczególnej uwagi na rolę sportu w istnieniu państwa, przede wszystkim w państwach totalitarnych, które poprzez swój skrajny centralizm i rozbudowany aparat kontrolny ingerowały we

* Mgr, Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu; e-mail: marlena_w7@wp.pl.

¹ P. Godlewski, *Globalny i lokalny wymiar współczesnego sportu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne problemy usług” 2011, nr 78, s. 11.

wszystkie sfery życia społeczeństwa. Właśnie takim państwem była Trzecia Rzesza (1933–1945) pod rządami Adolfa Hitlera i całkowicie mu podporządkowanej Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). W nazistowskim państwie sport został całkowicie podporządkowany polityce Hitlera na następujących płaszczyznach: udziału w sterowaniu nastrojami mas, przygotowania fizycznego młodzieży do szeroko rozumianej służby, zwłaszcza wojskowej, oraz narastającej propagandy nordyckiej wyższości rasowej².

Sport stał się więc dla rządzących nazistów atrakcyjnym narzędziem realizacji kilku ich ważnych celów, w skład których wchodziło przede wszystkim dążenie do kontroli społeczeństwa, jego odpowiednie wychowanie oraz masowa propaganda. Piłka nożna, jako najpopularniejsza dyscyplina sportowa, była wyraźnym przykładem instrumentalnego traktowania sportu przez władze Trzeciej Rzeszy. Jednakże, aby mogła zostać efektywnie wykorzystana przez nazistowskie władze, musiała być wcześniej odpowiednio zreformowana w duchu ideałów Trzeciej Rzeszy i przejść upokarzającą drogę ku całkowitej wasalizacji wobec hitlerowskiej dyktatury. Warto prześledzić kolejne etapy przyporządkowania totalitarnej władzy bardzo popularnej w Niemczech piłki nożnej, głównie w wymiarze organizacyjnym, a pośrednio także w aspekcie sportowym. Tak obrany cel wymagał wykorzystania piśmiennictwa polskiego i niemieckiego, pozyskanego w wyniku podjętej kwerendy bibliotecznej w Polsce i Niemczech³.

Pośród wszystkich dyscyplin sportu piłka nożna zajmowała miejsce szczególne, wskutek czego stała się efektywnym narzędziem służącym realizacji celów niemal każdej władzy. O jej specyfice świadczyła przede wszystkim skala zainteresowania i ekscytacja nią poszczególnych społeczeństw europejskich od lat 20. XX wieku, w tym także Republiki Weimarskiej i później Trzeciej Rzeszy. Niemiecka piłka nożna jest przykładem obrazującym umasowienie sportu w latach 1918–1939, w jego biernej, ale także i czynnej formie⁴. O skali wzrostu zainteresowania właśnie tą dyscypliną sportu w omawianym okresie w Niemczech może świadczyć fakt, że ostatni finał Mistrzostw Niemiec przed I wojną światową, rozegrany w maju 1914 roku, przyciągnął na trybuny sześć tysięcy widzów, natomiast pierwszy finał po wojnie w 1920 roku oglądało prawie sześć razy więcej widzów, tj. ponad 35 000 osób, które – nie mogąc pomieścić się na trybunach – oglądały mecz z dachów autobusów i ciężarówek zaparkowanych koło stadionu⁵. Z kolei finał Mistrzostw Niemiec w czerwcu 1941 roku na sta-

² W. Lipoński, *Historia sportu: na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa 2012, s. 548.

³ Pełny wykaz piśmiennictwa zawiera bibliografia, znajdująca się w części końcowej artykułu.

⁴ L. Peiffer, D. Schulze-Marmeling, *Hakenkreuz und rundes Leder. Fußball im Nationalsozialismus*, Göttingen 2008, s. 53–54. Zob. M. Stępiński, *Działacze Niemieckiego Związku Piłki Nożnej wobec dyktatury nazistowskiej w historiografii Republiki Federalnej Niemiec lat 1980–2010*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. 80, z. 1, s. 42–43.

⁵ U. Hesse, *Tor! Historia niemieckiej piłki nożnej*, Otwock 2014, s. 50–51.

dionie olimpijskim w Berlinie, między drużynami Rapid Wiedeń i FC Schalke 04 Gelsenkirchen, oglądało już 95 000 widzów⁶.

Nie bez znaczenia pozostaje też skala rozwoju wszelkich rozgrywek piłkarskich i zasięg organizacyjny Niemieckiego Związku Piłki Nożnej (Deutscher Fußball-Bund, DFB)⁷, istniejącego od 1900 roku, co również wiązało się z dużym oddziaływaniem społecznym. W 1905 roku do tego związku należało 189 294 członków, natomiast w roku 1931 zanotowano ich już 1 025 000. W tymże roku, we wszystkich rozgrywkach ligowych w Niemczech, odbyło się 700 000 spotkań, rozegranych przez ponad 35 000 drużyn⁸.

W przypadku piłki nożnej jako instrumentu politycznego, obok liczby zainteresowanych nią osób, ważne są też emocje, wynikające z podejścia kibiców do tej dyscypliny sportu. W czasie meczów reprezentacji szczególnie uświadamiali sobie oni własną przynależność narodową i wyrażali ją. Zwłaszcza mężczyźni odczuwali łatwość w identyfikowaniu się z narodem, symbolizowanym przez jedenastu młodych i atrakcyjnych zawodników, którzy zajmowali się tym, co wielu spośród kibiców chciałoby robić⁹. Znaczenie piłki nożnej na tle innych dyscyplin dodatkowo uwydatnia kanon wartości, który wtedy jej przypisywano. Ówczesny dziennikarz i propagator piłki nożnej w Niemczech, Walther Bensemann, stwierdził, że uprawianie tego sportu wpaja młodym graczom takie wartości, jak duch koleżeństwa i poczucie wspólnoty, a także uczy podporządkowania, poświęcenia i samozaparcia¹⁰.

Zgodnie z totalitarnym procesem ujednolicania (Gleichschaltung) w Trzeciej Rzeszy dążono do pełnej kontroli nad jednostką i wszystkimi sferami życia społecznego, do realizacji czego władze nazistowskie jako narzędzia użyły także piłki nożnej. Zmierzano do całkowitej centralizacji państwa w rękach członków nazistowskiej partii, dlatego każda dziedzina życia powinna była pozostać w sferze jej wpływów (proces tzw. „zrównywania”)¹¹. Oznaczało to zniesienie autonomii wszystkich organizacji i związków, w tym również sportowych. Niemiecki Związek Piłki Nożnej stracił swoją niezależność w maju 1933 roku, kiedy Komisarz Rzeszy ds. Wychowania Fizycznego i Sportu – Hans von Tschammer und Osten – ogłosił główne zasady dotyczące reorganizacji niemieckiego sportu. W wyniku tego DFB stał się jedną z 15 wyspecjalizowanych jednostek sportowych (Fachverbände, Fachsäulen) pod podobną do poprzedniej nazwą – Deutscher Fußball-Verband. Wszystkie jednostki podlegały wówczas tymczasowemu Zarządowi ds. Wychowania Fizycznego (Reichsführerring für Leibesübungen),

⁶ L. Peiffer, D. Schulze-Marmeling, *Hakenkreuz und rundes Leder...*, s. 40.

⁷ Dalej w tekście jako DFB.

⁸ M. Stepiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 41.

⁹ E. Hobsbawn, *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa 2010, s. 151.

¹⁰ M. Herzog, *Fußball zur Zeit des Nationalsozialismus*, Stuttgart 2008, s. 16.

¹¹ M. Stepiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 40.

który następnie w styczniu 1934 roku przekształcony został w Niemiecki Związek Rzeszy ds. Ćwiczeń Fizycznych (Deutscher Reichsbund für Leibesübungen, DRL)¹². Z kolei w tej strukturze wszystkie związki sportowe przydzielono do 21 wyspecjalizowanych urzędów, z których największym był właśnie Urząd ds. Piłki Nożnej (Fachamt Fußball)¹³. Na jego czele stanął, mianowany przez Hansa von Tschammera und Ostena, dotychczasowy przewodniczący DFB – Felix Linnemann. Był to proces tzw. pierwszego „zrównania”¹⁴.

Ostateczne i całkowite formalne podporządkowanie DFB zwierzchności NSDAP nastąpiło na podstawie rozporządzenia Hitlera z 21 grudnia 1938 roku, w wyniku czego związek stał się jednym z urzędów (Reichsfachamt für Fußball¹⁵) Narodowosocjalistycznego Związku Rzeszy ds. Ćwiczeń Fizycznych (Nationalsozialistischer Reichsbund für Leibesübungen, NSRL)¹⁶, który był od-tąd oficjalnym urzędem kierującym sportem Trzeciej Rzeszy i jednocześnie organizacją prowadzoną przez NSDAP¹⁷. Proces ten stanowił drugą fazę wspomnianego wcześniej „zrównania”¹⁸. Na tym etapie ujednolicania rada związku była już wybierana przez zwierzchników partyjnych na podstawie pozytywnego stosunku do partii, z kolei na poziomie drużyn umocniła się zasada dotycząca możliwości interwencji nazistowskiej partii i usunięcia członków zarządu sekcji, jeśli ich działanie nie było do pogodzenia z polityką państwa. Samo powoływanie zarządu powinno było też następować w porozumieniu z odpowiednim organem partyjnym¹⁹. Chociaż kierownictwo związku było od początku uległe wobec decyzji nazistowskich władz²⁰, ostatecznie nie uniknięto całkowitego rozwiązania DFB²¹. Po zakończeniu XI Letnich Igrzysk Olimpijskich w Berlinie w 1936 roku, kiedy Trzecia Rzesza nie musiała już sprawiać pozorów w kwestii demokratycznie administrowanych związków i instytucji sportowych, w partyjnych kręgach zaczęły pojawiać się głosy o braku ideologicznych fundamentów i liberalnym nastawieniu DFB oraz o konieczności jego rozwiązania²².

¹² L. Peiffer, D. Schulze-Marmeling, *Hakenkreuz und rundes Leder...*, s. 32–35. Nazwa związku dalej w tekście jako DRL.

¹³ G. Fisher, U. Lindner, *Stürmer für Hitler. Vom Zusammenspiel zwischen Fußball und Nationalsozialismus*, Göttingen 1999, s. 56.

¹⁴ M. Stepiański, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 42.

¹⁵ N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen Sport, Politik und Kommerz*, Bonn 2005, s. 211.

¹⁶ Dalej w tekście jako NSRL.

¹⁷ G. Fisher, U. Lindner, *Stürmer für Hitler...*, s. 61.

¹⁸ M. Stepiański, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 42–43.

¹⁹ L. Peiffer, D. Schulze-Marmeling, *Hakenkreuz und rundes Leder...*, s. 74.

²⁰ M. Stepiański, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 43.

²¹ N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2006, nr 19, s. 7, <http://www.bpb.de/gesellschaft/sport/fussball-wm-2006/73595/fussball-unterm-hakenkreuz?p=6>, [dostęp: 7.05.2015].

²² To właśnie organizacja międzynarodowej imprezy sportowej i nadzór zewnętrznej instytucji, jaką w tym przypadku był Międzynarodowy Komitet Olimpijski, zdecydowały o początkowo

Rozpoczęto więc proces stopniowego likwidowania związku przez częściową redukcję personelu, aż całkowicie zastąpiono go wspomnianym wcześniej nazistowskim urzędem – Reichsfachamt für Fußball, w którym jednak znalazła się znaczna część czołowych funkcjonariuszy DFB, gotowa na realizację nazistowskich wytycznych²³. Formalne rozwiązanie Niemieckiego Związku Piłki Nożnej nastąpiło w kwietniu 1940 roku, a jego majątek trafił bezpośrednio do NSRL²⁴. Nadrzędnym założeniem owego stopniowego podporządkowywania DFB – najpierw zaleceniom odpowiedniego Komisarza Rzeszy, potem DRL, a następnie NSRL – było wprowadzenie od samego początku na wszystkich szczeblach decyzyjnych DFB totalitarnej zasady wodzostwa (Führerprinzip), oznaczającej bezwzględne posłuszeństwo wobec decyzji przełożonych, dla których podstawę stanowiły decyzje Hitlera. Po 1936 roku, kiedy zniknęły przeszkody do oficjalnego przejęcia kierownictwa nad całą strukturą niemieckiej piłki nożnej, ta dyscyplina sportu znalazła się bezpośrednio w rękach nazistów jako cenne narzędzie kontroli społeczeństwa, chociaż w praktyce już wcześniej straciła swoją pełną niezależność (która do 1936 roku tolerowana była tak dalece, jak pozwoliło na to kierownictwo partii i sam Hitler).

W maju 1933 roku, kiedy dotychczasowa struktura piłki nożnej stała się jedną z wyspecjalizowanych jednostek sportowych (Fachverbände, Fachsäulen), a rok później Urzędem ds. Piłki Nożnej (Fachamt Fußball), wszelkie funkcje DFB przeszły właśnie w ręce tego urzędu, a DFB pozostał jedynie „koleżeńskim związkiem drużyn piłkarskich” – jako fasada, głównie z powodu jego przynależności do Międzynarodowej Federacji Piłki Nożnej (FIFA)²⁵. Zgodnie z wodzowskim charakterem państwa, przemianie uległa zarówno struktura administracyjna DFB, jak i rozgrywek piłkarskich. Nowa organizacja DFB opierała się więc na pełnej centralizacji²⁶. Dotychczasową federalną strukturę niemieckiej piłki nożnej tworzyło siedem związków krajowych (Landesverbände): Baltischer Sport Verband, Norddeutscher Fußball-Verband, Süddeutscher Fußball-und-Leichtathletik-Verband, Südostdeutscher Fußball-Verband, Westdeutscher

tylko częściowym i ostatecznie opóźnionym zreformowaniu niemieckiego sportu zgodnie z nazistowskimi poglądami (tzw. dwuetapowy proces „zrównania”). Chciano uniknąć w ten sposób dyskusji nad bojkotem igrzysk w Berlinie przez szereg innych państw, co mogłoby wynikać z podporządkowania centralnych instytucji niemieckiego sportu partii rządzącej. Wszelkie związki gimnastyczne i sportowe pozostały więc z taktycznych względów tymczasowo nienaruszone, był to swego rodzaju okres ochronny dla poszczególnych klubów sportowych, [za:] B. Bahro, *Der SS-Sport: Organisation, Funktion, Bedeutung*, Paderborn 2013, s. 140; M. Stępiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 42–43.

²³ M. Stępiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 41, 43. W artykule obszerna analiza motywów współdziałania elity DFB z nazistowskimi władzami w świetle historiografii RFN z lat 1980–2010.

²⁴ N. Havemann, *Fußball unter...*, s. 7.

²⁵ G. Kolbe, *Der BVB in der NS-Zeit*, Göttingen 2002, s. 37.

²⁶ G. Fisher, U. Lindner, *Stürmer für Hitler...*, s. 56.

Spiel-Verband, Verband Brandenburgischer Ballspielvereine oraz Verband Mitteldeutscher Ballspiel-Vereine, które w ramach DFB posiadały znaczny stopień samodzielności²⁷. O mistrzostwo Niemiec walczyli zwycięzcy z poszczególnych związków krajowych w systemie pucharowym²⁸.

Od 1933 roku rozpoczął się stopniowy proces likwidacji tych związków, a na ich miejsce wprowadzono – oparty na kryteriach geograficzno-politycznych – podział na 16 jednostek określanych nazwą krajów (Gau): 1. Ostpreußen, 2. Pommern, 3. Berlin-Brandenburg, 4. Schlesien, 5. Sachsen, 6. Mitte, 7. Nordmark, 8. Niedersachsen, 9. Westfalen, 10. Niederrhein, 11. Mittelrhein, 12. Hessen, 13. Südwest, 14. Baden, 15. Württemberg, 16. Bayern. W 1938 roku, w wyniku przyłączenia do Trzeciej Rzeszy Austrii i czechosłowackich Sudestów, powstały jeszcze Gau 17. Ostmark i 18. Sudetenland. Wraz przebiegiem wojny, na kolejnych obszarach wcielanych bezpośrednio do państwa hitlerowskiego, powstawały kolejne piłkarskie jednostki Gau, m.in. w Kraju Warty (Wartheland). Stąd też najważniejsze krajowe rozgrywki ligowe określano mianem Gauligi. Niższym szczeblem rozgrywek była klasa rejonowa (Bezirksklassen) i okręgowa (Kreisklassen)²⁹. W każdej Gaulidze grało dziesięć drużyn. Następnie, po wyłonieniu mistrzów we wszystkich jednostkach, dzielono ich na cztery grupy, których zwycięzcy grali w systemie pucharowym o tytuł mistrza Niemiec. Na czele Gau stał specjalny kierownik (Gaufachamtsleiter), mianowany przez kierownika Urzędu ds. Piłki Nożnej (Fachamtsleiter), a więc Felixa Linnemanna, i zatwierdzany przez samego przywódcę sportu Trzeciej Rzeszy (Reichssportführera), Hansa von Tschammera und Ostena.

Pomimo wielu zmian strukturalno-administracyjnych w pierwszej fazie ujednolicania, do roku 1936, a nawet 1938, personalnie i organizacyjnie wiele rzeczy w niemieckiej piłce nożnej pozostawiono „po staremu”, co w znaczącym stopniu wynikało oczywiście z dbania o pozytywną opinię międzynarodową³⁰. Dlatego też może powstać mylne wrażenie, iż nadzór nad niemiecką piłką nożną był w rzeczywistości minimalny, a więc nie mogła być ona w żaden sposób wykorzystana przez nazistów jako narzędzie kontroli. Jednakże wydaje się to błędnym rozumowaniem, ponieważ zarówno zachowanie (w większości dotychczasowego) personelu DFB, jak i swoboda przy organizacji wielu spraw piłkarskich, były w rzeczywistości tylko kontrolowaną niezależnością³¹. To właśnie dzięki kontrolowanym strukturom niemieckiej piłki nożnej nazistowskie władze miały wgląd w sytuację i zapatrywania określonej grupy społeczeństwa. Dzięki temu mogły pozostawić związkowi pewien zakres (tolerowanej) niezależności, tym bardziej, że kierownictwo DFB postanowiło dostosować się do nowego re-

²⁷ N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen...*, s. 117.

²⁸ U. Hesse, *Tor! Historia niemieckiej piłki...*, s. 41.

²⁹ G. Kolbe, *Der BVB...*, s. 39.

³⁰ G. Fisher, U. Lindner, *Stürmer für Hitler...*, s. 51, 58–59.

³¹ N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen...*, s. 117.

zimu³² – nie było zatem konieczności zmiany kierowniczego personelu i głębokiego ingerowania w jego działalność.

Dodatkowo, szczęśliwym zbiegiem okoliczności dla nazistów, sytuacja ta szła w parze z zabiegami o pozytywny odbiór na arenie międzynarodowej. W praktyce piłka nożna, tak jak inne obszary życia społecznego, pozostawała pod ścisłą kontrolą nazistowskiej władzy. Przejęcie zwierzchnictwa nad rozbudowanymi strukturami DFB, które obejmowały całe państwo, było więc skutecznym sposobem uzyskania kontroli nad określoną grupą społeczeństwa, której poczynania z zamiłowaniem śledziły dodatkowo jeszcze tysiące obywateli. Dzięki wniknięciu w struktury piłki nożnej władze mogły uniknąć sytuacji, w której tak popularna dyscyplina sportu, jaką już wówczas była piłka nożna, stałaby się autonomiczną wnęką ich totalitarnego państwa i środowiskiem opozycyjnego dyskursu. Narodowi socjaliści uzyskali pełną możliwość nadzorowania i wpływania na decyzje poszczególnych jednostek i organów związku³³.

Piłka nożna w Trzeciej Rzeszy była też dobrym narzędziem do realizacji nazistowskich celów wychowawczych. W kontekście przygotowań wojennych nazistów nie do przecenienia była aktywność piłkarska³⁴. Ponadto już w okresie Republiki Weimarskiej dostrzeżono prozdrowotny wpływ piłki nożnej także na widzów, którzy dzięki niej co najmniej 90 minut przebywali na świeżym powietrzu³⁵. Wszelkie elementy wychowania fizycznego młodzieży – jako zamiennika dla ograniczeń wojskowych narzuconych Niemcom po I wojnie światowej – były ważnym tematem już w parlamencie Republiki Weimarskiej³⁶. Naziści poprzez piłkę nożną i jej rozbudowane struktury zamierzali zadbać też o ideologiczne wychowywanie piłkarzy, skutkiem czego zalecano prowadzenie we wszystkich drużynach szkolenia światopoglądowego (Dietwesen), które jednakże – wskutek braku formalnego rozkazu – przez wiele drużyn było ignorowane lub tylko połowicznie przeprowadzone. Do końca 1936 roku aż 28 procent wszystkich klubów nigdy nie zatrudniło osób odpowiedzialnych za przeprowadzenie szkolenia³⁷.

Innym celem, jaki władze nazistowskie chciały zrealizować przy pomocy piłki nożnej, była propaganda³⁸, do realizacji której tak popularna dyscyplina, jak piłka nożna, nadawała się doskonale. Jeszcze w 1930 roku DFB odmówił

³² Tamże, s. 93. Zob. też przyp. 23.

³³ D. Schulze-Marmeling, *Der gezähmte Fußball – Zur Geschichte eines subversiven Spiels*, Göttingen 1992, [za:] G. Kolbe, *Der BVB...*, s. 35.

³⁴ H. Grüne, *1933 bis 1945: Siege für den Führer. Gleichschaltung des DFB / WM – Driter 1934 / Blamage bei der Olympiade / Herbergers Listen / Gescheiterte WM – Mission 1938 / Fußball im Krieg*, [in:] D. Schulze-Marmeling (Hg.), *Die Geschichte der Fußball – Nationalmannschaft*, Göttingen 2004, s. 83–87, [za:] M. Stepiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 49–50.

³⁵ L. Peiffer, D. Schulze-Marmeling, *Hakenkreuz und rundes Leder...*, s. 49.

³⁶ H.J. Teichler, *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991, s. 22.

³⁷ N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen...*, s. 132.

³⁸ M. Stepiński, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 61.

uczestnictwa w pierwszych Mistrzostwach Świata w Piłce Nożnej w Urugwaju z powodu bardzo istotnej dla niego kwestii amatorstwa. Dotyczyło to udziału w turnieju innych reprezentacji złożonych z profesjonalistów, z którymi oficjalnie amatorska reprezentacja Niemiec nie powinna grać. Jednakże w ciągu kilku następnych lat, kiedy u władzy znaleźli się naziści, mimo trwania przy amatorskiej piłce nożnej, wręcz pożądanym stał się udział reprezentacji Niemiec w międzynarodowych rozgrywkach, ponieważ naziści chcieli wykorzystać piłkę nożną jako narzędzie propagandy. W latach 1923–1932 niemiecka reprezentacja rozegrała 53 mecze międzynarodowe, natomiast w okresie następnych dziesięciu lat – 106, czyli aż dwa razy więcej niż we wcześniejszej dekadzie³⁹.

Jednym z przesłań owej propagandy było pokazanie światu, że mimo diametralnej zmiany władzy w Niemczech, pozostają one nadal państwem cywilizowanym, którego społeczeństwo może normalnie funkcjonować i cieszyć się pełną wolnością. Potwierdzić to miało m.in. wspomniane wcześniej utworzenie w 1934 roku oficjalnie niezależnej organizacji centralnej niemieckiego sportu – Niemieckiego Związku Rzeszy ds. Ćwiczeń Fizycznych (DRL), który formalnie przejął obowiązki funkcjonującej w okresie Republiki Weimarskiej Niemieckiej Państwowej Komisji ds. Wychowania Fizycznego (Deutscher Reichsausschuss für Leibesübungen, DRA), a także fasadowe utrzymanie DFB – aczkolwiek niezależność tych organizacji od nazistowskiej władzy była tylko pozorna. Musiały one jednak funkcjonować ze względów propagandowych, by dać do zrozumienia innym państwom i organizacjom międzynarodowym, jak np. FIFA, że społeczeństwo hitlerowskich Niemiec, tak jak w innych cywilizowanych państwach, cieszy się prawem do wolnej samoorganizacji. Ponieważ w październiku 1933 roku Niemcy opuściły Ligę Narodów, konieczne wydawało się stworzenie wrażenia pluralistycznego i otwartego na współpracę międzynarodową państwa⁴⁰.

Innym wymiarem propagandy, realizowanym za pomocą piłki nożnej, było dążenie do tworzenia pozytywnych opinii o hitlerowskich Niemczech⁴¹, a poprzez to budowanie pożądanых relacji z innymi państwami i społeczeństwami. Odpowiednim przykładem zabiegania o przychylne opinie międzynarodowe jest pierwszy mecz niemieckiej reprezentacji piłki nożnej po objęciu przez Hitlera urzędu kanclerza. Odbył się on w Berlinie 19 marca 1933 roku przeciwko reprezentacji Francji. Istotne były w tym przypadku liczne wyrazy zaniepokojenia, publikowane we francuskiej prasie w przededniu spotkania, a wynikające z troski o bezpieczeństwo ich własnej reprezentacji i kibiców. To zaniepokojenie uzasadniano panującymi u wschodniego sąsiada nastrojami mobilizacyjnymi do tego stopnia, że nawet odradzano kibicom podróż na ten mecz. Wobec takiej sytuacji we Francji, nowe władze niemieckie – bardzo potrzebujące pochlebnych opinii, jakoby Trzecia Rzesza była państwem przyjaznym i pokojowo nastawio-

³⁹ U. Hesse, *Tor! Historia niemieckiej piłki...*, s. 88.

⁴⁰ G. Fisher, U. Lindner, *Stürmer für Hitler...*, s. 59.

⁴¹ M. Stepiański, *Działacze Niemieckiego Związku...*, s. 60.

nym – szczególnie zadbały o odpowiednie przyjęcie piłkarzy i kibiców z Francji. Niemcy pragnęli swoim przyjacielskim nastawieniem i pokojową atmosferą przekonać do siebie francuską, i nie tylko, opinię publiczną. Nazistowskie władze zadbały więc w każdym detalu o uniwersalny, powszechnie akceptowany charakter spotkania. Propagandowy sukces omawianego meczu piłki nożnej potwierdza wyrażona po spotkaniu opinia Jules’a Rimeta, francuskiego prezydenta FIFA. Chwalił on wzorowy spokój i porządek w państwie Hitlera, świadczący – jego zdaniem – o wysokiej kulturze całego narodu niemieckiego, i wyraził potrzebę zmiany panujących we Francji fałszywych poglądów o Niemcach⁴².

Zatem i w tym przypadku piłka nożna okazała się skutecznym narzędziem propagandy – dała możliwość ukształtowania pożądanego przez Niemcy własnego wizerunku. Poprzez takie budowanie pozytywnego obrazu państwa, władze nazistowskie chciały też wielokrotnie wpłynąć na zbudowanie odpowiednich relacji z poszczególnymi krajami. Sam przywódca sportu Rzeszy, Hans von Tschammer und Osten, otrzymał polecenie, ażeby wykorzystać ponadnarodowy charakter rywalizacji sportowej w celu poprawienia trudnego międzynarodowego położenia Niemiec⁴³. Zjawisko to uwidoczniło się podczas meczów rozgrywanych z reprezentacją Polski, których w okresie nazistowskim – do momentu wybuchu wojny i okupacji Polski – rozegrano pięć. Liczba ta i jej wymiar propagandowy wydają się szczególnie ważne, gdyż wcześniej, w ciągu kilkunastoletniej historii Republiki Weimarskiej, do takiego spotkania nie doszło. Wystarczyło jednak kilka miesięcy rządów nazistów, by już w październiku 1933 roku pojawiły się pierwsze propozycje rozegrania polsko-niemieckiego meczu piłki nożnej.

Sytuacja ta wynikała z faktu, że w tym przypadku, mecze piłkarskie miały podłoże polityczne. Stosunki państwowe między Niemcami a Polską od roku 1919 były szczególnie napięte, czego przyczyn należy upatrywać przede wszystkim w dążeniu obu państw do rewizji granic ustalonych na podstawie decyzji traktatu wersalskiego i w sporach natury gospodarczej. Na początku lat 30. XX wieku natężenie niemieckiej polityki rewizjonistycznej wyraźnie wzrosło, a wraz z nim wzajemna niechęć. Jednakże stosunki te zmieniły się na lepsze w 1933 roku, gdy u władzy znalazł się Hitler. Poprawa stosunków z Polską była mu chwilowo potrzebna ze względów strategicznych. Nie chciał on dopuścić do przedwczesnego i jednoczesnego konfliktu z dwoma sąsiadami, tj. Polską i Francją. Interwencja zachodniego sąsiada Niemiec i innych sygnatariuszy traktatu wersalskiego mogłaby wynikać z powodu stopniowego łamania przez Hitlera postanowień pokojowych dotyczących limitów uzbrojenia i przygotowań wojennych. Na przełomie lat 1933/1934 militarnie jeszcze słabe Niemcy nie byłyby w stanie przeciwstawić się zagrożeniu państwa z dwóch stron, dlatego chciały

⁴² N. Havemann, *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen...*, s. 143.

⁴³ D. Hertz-Eichenrode, *Sportsfreunde? Die deutsch-polnischen Fußball-Länderspiele von 1933 bis 1938*, [in:] D. Blecking, L. Peiffer, R. Traba (Hg.), *Vom Konflikt zur Konkurrenz. Deutsch-polnisch-ukrainische Fußballgeschichte*, Göttingen 2014, s. 119.

uniknąć współdziałania Francji i Polski⁴⁴. Pełniący funkcję naczelnika okręgu NSDAP (Gauleitera) w Wolnym Mieście Gdańsku, Albert Forster, przekonywał, że organizacja meczu piłki nożnej między reprezentacjami Niemiec i Polski na terenie Wolnego Miasta Gdańska byłaby cennym wsparciem dla aktualnych starań rządu Rzeszy w sprawie poprawy niemiecko-polskich stosunków. Wyraźnie widać więc, że piłka nożna była traktowana jako propagandowe narzędzie zabiegania o przychyłność rządu i społeczeństwa polskiego⁴⁵.

O tym, jak ważnym instrumentem w – tylko propagandowym – zdobywaniu politycznych przyjaciół był futbol, świadczy mecz rozegrany w Warszawie we wrześniu 1934 roku między obiema reprezentacjami, po którym niemieccy przedstawiciele dyplomatyczni relacjonowali, że ich drużyna została zobowiązana: „[...] w pierwszym rzędzie piękny i rycerski mecz zagrać i tylko w drugiej kolejności myśleć o zwycięstwie”⁴⁶. Piłka nożna została więc tak silnie zaangażowana w politykę, że musiała ustąpić jej miejsca. Ostatecznie jednak, po długim prowadzeniu Polaków, mecz zakończył się zwycięstwem Niemców 5:2. Przy wszystkich spotkaniach rozgrywanych w tym okresie rzeczywiście panował pożądaný przez nazistowskie władze klimat przyjaźni. Zainteresowanie społeczeństwa polskiego i niemieckiego było ogromne, a liczne gazety niemieckie informowały o wzajemnym szacunku i serdeczności tak obu drużyn, jak i kibiców. Niemniej, kiedy militarna pozycja Hitlera umocniła się, a jego ekspansjonistyczna polityka nie potrzebowała już kamuflażu, zbędne stało się zabieganie o przychyłność państwa polskiego, które ostatecznie zostało celem militarnej agresji. Wstępem do tego była decyzja Reichsportführera z maja 1939 roku o zakazie startu niemieckich sportowców w Polsce.

Kolejnym wymiarem propagandy realizowanej przy pomocy piłki nożnej w Trzeciej Rzeszy było ukazanie doskonałości, wyższości narodu niemieckiego i rasy aryjskiej. Tak jak zwycięstwa we wszystkich dyscyplinach sportowych, również i te w bardzo popularnej piłce nożnej, miały potwierdzać nieprzeciętność Aryjczyków. O rasowym fanatyzmie nazistów świadczy wiele sportowych wydarzeń, np. przedstawienie zwycięstwa niemieckiego boksera Maxa Schmelinga nad czarnym Amerykaninem Joe Louistem w 1936 roku jako triumfu rasy aryjskiej nad rasą niższą, czy niepodanie ręki przez Hitlera czarnoskóremu Amerykaninowi Jessemu Owensowi w ramach gratulacji po zdobyciu w Berlinie olimpijskiego złotego medalu w biegu na 100 metrów. Rasistowskie przekona-

⁴⁴ Aby wykluczyć Polskę z kręgu potencjalnych przeciwników, doprowadzono do podpisania przez obydwa państwa w styczniu 1934 roku układu o niestosowaniu przemocy we wzajemnych stosunkach na okres dziesięciu lat. Jednym ze środków do osiągnięcia poprawy wzajemnych relacji była również piłka nożna. Zob. D. Hertz-Eichenrode, *Sportsfreunde? Die deutsch-polnischen...*, s. 117–118.

⁴⁵ Tamże, s. 118.

⁴⁶ „[...] in erster Linie ein schönes und ritterliches Spiel zu liefern und nur in zweiter Linie an den Sieg zu denken”, [za:] tamże, s. 116.

nie o doskonałości aryjskiego narodu niemieckiego miało zostać potwierdzone właśnie przez spektakularne zwycięstwa olimpijskie, do czego idealną okazją miały być berlińskie igrzyska z 1936 roku. To właśnie na Igrzyskach Olimpijskich w Berlinie mecz piłki nożnej bardzo dobrze egzemplifikował wyłącznie propagandową – obliczoną na zwycięstwo Aryjczyków – rolę sportu. Reprezentacja Niemiec przegrała w ćwierćfinale z Norwegią 0:2. Hitler, dostrzegając zbliżającą się porażkę, opuścił stadion w Berlinie po 70 minutach. Trafne wydaje się więc określenie D. Harta-Daviesa, który stwierdził, że Hitler był niezwykle cynicznym człowiekiem, który traktował igrzyska wyłącznie jako środek do zdobycia prestiżu i czasu⁴⁷.

Innym elementem piłkarskiej indoktrynacji była propaganda wewnętrzna. Mecze piłki nożnej były odpowiednimi wydarzeniami do rozpowszechniania symboliki nazistowskiej. Swastyki na flagach, gest uniesionej ręki, czy śpiew *Pieśni Horsta Wessela* stały się od 1933 roku nieodzownym rytuałem każdego meczu międzynarodowego rozgrywanego w Trzeciej Rzeszy. Ważnym źródłem wewnętrznej propagandy nazistowskiej była również prasa. W czasopiśmie drużyny piłkarskiej SC Freiburg – „Rundschau”⁴⁸ z czerwca 1933 roku, zamieszczono informację na temat walnego zebrania klubu (27 maja tego roku), na którym nowy przewodniczący, radny miasta i członek NSDAP Ludwig Sieder określił nowe zadania zespołu. Postulował, aby drużynę, a szczególnie młodzież, włączyć w narodowosocjalistyczną rewolucję⁴⁹. Z kolei w październikowym wydaniu „Rundschau” z 1933 roku, nowy – nazistowski – przewodniczący klubu Sieder wezwał członków SC Freiburg do głosowania na listę NSDAP w zbliżających się wyborach parlamentarnych do Reichstagu, zaplanowanych na 12 listopada 1933 roku⁵⁰. Ponadto, mecze piłki nożnej były także doskonałym sposobem zapewnienia rozrywki całemu społeczeństwu w bardzo trudnych, wojennych czasach. Miały dostarczać społeczeństwu wrażenia normalności i pewnego rodzaju poczucia bezpieczeństwa⁵¹. Zintensyfikowano więc rozgrywki piłkarskie

⁴⁷ Opinia D. Hart-Daviesa, [za:] U. Hesse, *Tor! Historia niemieckiej piłki...*, s. 93. Na temat piłki nożnej na Igrzyskach Olimpijskich w Berlinie zob. M. Stępiński, *Piłka nożna na Igrzyskach Olimpijskich w Berlinie w 1936 roku (w świetle Albumu Olimpijskiego – Olympia 1936. Die Olympische Spiele 1936)*, „Zapiski Historyczne” 2009, t. 74, z. 3., s. 95–119.

⁴⁸ „Rundschau” było od 1923 roku klubowym czasopismem SC Freiburg i ukazywało się z przerwami do lat 80. XX wieku. Zamieszczano w nim relacje z meczów, także innych dyscyplin i drużyn, poruszano wszelkie organizacyjne sprawy klubu, jak również prywatne informacje o członkach drużyny, np. o ich ślubach. Od 1933 roku, wraz ze wzrostem wpływów nazistów, zmieniły się język i treść czasopisma. Czasopismo było odtąd (do końca trwania państwa hitlerowskiego) propagandowym narzędziem nazistów, co potwierdza jego wiele zachowanych fragmentów.

⁴⁹ *Sprawozdanie z walnego zebrania klubu piłkarskiego SC Freiburg*, „Rundschau Sportclub Freiburg i. B.” 1933, nr 6, s. 3–5.

⁵⁰ *Apel przewodniczącego SC Freiburg Ludwika Siedera*, „Rundschau Sportclub Freiburg i. B.” 1933, nr 10, s. 2.

⁵¹ U. Hesse, *Tor! Historia niemieckiej piłki...*, s. 106–107.

na terenie Trzeciej Rzeszy. W 1935 roku wprowadzono rozgrywki Pucharu Niemiec, nazywanych od nazwiska inicjatora – „Tschammer-Pokal”. Reichsportführer fundował puchar i ogłaszał rywalizację wszystkich drużyn piłki nożnej należących do DRL. Zarówno rozgrywki o Puchar Tschammera, jak i ligowe, miały tym większe znaczenie propagandowe, że odbywały się nadal w czasie wojny. Oficjalną rywalizację o Mistrzostwo Niemiec zawieszono dopiero w 1945 roku, a o Puchar Niemiec – w 1944 roku, chociaż jakość tych rozgrywek w okresie wojennym była zdecydowanie gorsza, choćby ze względu na fakt, że kluby cierpiały z powodu niespodziewanych powołań do wojska – z czasem coraz większa liczba mężczyzn i nastolatków była wysyłana na fronty. Stąd też w latach wojennych w Trzeciej Rzeszy pojawiło się wiele klubów wojskowych, jak np. Klub Sił Lotniczych Pütznitz, zespół podoficerów z Marienwerder albo Stowarzyszenie Sportowe SS Strassburg, które uprawiały przede wszystkim piłkę nożną, choć i tego rodzaju zespoły nie mogły cieszyć się stabilnością składów⁵².

W podsumowaniu można stwierdzić, że piłka nożna w Trzeciej Rzeszy została na nowo zorganizowana przez narodowych socjalistów i była przede wszystkim politycznym instrumentem nazistowskiej władzy. Pod płaszczykiem pokojowych, dopełniających człowieczeństwo i przynoszących pozytywne emocje i rozrywkę meczów piłkarskich ukryte były najczęściej dalekie od sportowego humanizmu cele. Naziści cynicznie wykorzystali rozmiar zaangażowania, głównie Europejczyków, w szeroko pojętą piłkę nożną po to, by poprzez sport manipulować społeczeństwem. Dla Trzeciej Rzeszy jako państwa, czyli całego kierownictwa partyjnego z führerem na czele, była więc piłka nożna narzędziem ideologicznego wychowania, pogłębienia totalitarnej kontroli nad jednostką i instrumentem reżimowej propagandy.

Bibliografia

A. Źródła

1. Prasa

„Rundschau Sportclub Freiburg i. B.” 1933.

B. Literatura

Bahro B., *Der SS-Sport: Organisation, Funktion, Bedeutung*, Paderborn 2013.

Fisher G., Lindner U., *Stürmer für Hitler. Vom Zusammenspiel zwischen Fußball und Nationalsozialismus*, Göttingen 1999.

Godlewski P., *Globalny i lokalny wymiar współczesnego sportu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług” 2011, nr 78, s. 9–22.

⁵² Tamże, s. 114.

- Havemann N., *Fußball unter Hakenkreuz*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2006, nr 19, s. 1–8, <http://www.bpb.de/gesellschaft/sport/fussball-wm-2006/73595/fussball-unterm-hakenkreuz?p=0> [dostęp: 7.05.2015].
- Havemann N., *Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen Sport, Politik und Kommerz*, Bonn 2005.
- Hertz-Eichenrode D., *Sportsfreunde? Die deutsch- polnischen Fußball-Länderspiele von 1933 bis 1938*, [in:] Blecking D., Peiffer L., Traba R. (Hg.), *Vom Konflikt zur Konkurrenz. Deutsch-polnisch-ukrainische Fußballgeschichte*, Göttingen 2014, s. 114–122.
- Herzog M., *Fußball zur Zeit des Nationalsozialismus*, Stuttgart 2008.
- Hesse U., *Tor! Historia niemieckiej piłki nożnej*, Otwock 2014.
- Hobsbawm E., *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa 2010.
- Kolbe G., *Der BVB in der NS-Zeit*, Göttingen 2002.
- Lipoński W., *Historia sportu: na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa 2012.
- Peiffer L., Schulze-Marmeling D., *Hakenkreuz und rundes Leder. Fußball im Nationalsozialismus*, Göttingen 2008.
- Stępiński M., *Działacze Niemieckiego Związku Piłki Nożnej wobec dyktatury nazistowskiej w historiografii Republiki Federalnej Niemiec lat 1980–2010*, „Zapiski Historyczne”, 2015, t. 80, z. 1, s. 39–63; <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2015.03>.
- Stępiński M., *Piłka nożna na Igrzyskach Olimpijskich w Berlinie w 1936 roku (w świetle Albumu Olimpijskiego – Olympia 1936. Die Olympische Spiele 1936)*, „Zapiski Historyczne” 2009, t. 74, z. 3., s. 95–119; <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2009.05>.
- Teichler H. J., *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991.

An Instrumentalisation of Football in a Totalitarian State on the Example of the Third Reich

Abstract

The growing importance of sport in the early twentieth century caused that the Nazis paid special attention to this area of human activity. Football, as one of the most popular sports became an important instrument in building this totalitarian state. Take over control of the football made possible to the Third Reich a control of large part of society. Football became also an important and multifunctional tool of propaganda. It served the Nazis to build desired relations with other countries, to the peaceful image of their country and to demonstrate the ostensible superiority of the German nation over others. In addition, football game was a great way to disseminate and generate in the German people a sense of identity with Nazi symbols. Football was also a tool to achieve educational objectives of the Third Reich.

Keywords: football, the Third Reich, propaganda, instrumentalisation.